

Nótári Tamás

Megjegyzések a férji hatalom történetéhez az ókori Rómában

I.

A római jog szerint egyes személyek önjogúak (*personae sui iuris*), mások hatalom alatt állnak (*personae alieni iuris*), ilyen a férji hatalom (*manus*) alatt álló feleség (*uxor in manu*) és az atyai hatalom (*patria potestas*) alatt álló családgyermek.¹

A családfőt családjának tagjai felett megillető hatalma jóformán teljes körű: egyrészt mert mind a szabad családtagokra, mind a rabszolgákra, mind pedig az élettelen vagyontárgyakra kiterjed, másrészt mert magába foglalja a dolgok megsemmisítésének, s – bizonyos feltételek mellett – a hatalom alatti személyek megölésének jogát.² Ezen teljesség keltette azon benyomást, hogy a római *paterfamilias*nak gyermeke felett ugyanolyan tulajdonjoga állott fenn, mint akármilyen élettelen dologon.³ Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy nem egyik hatalmi formáció szolgált a másiknak példaképül – tehát az atyai hatalom nem a tulajdonjog mintájára alakult ki⁴ – hanem egy és ugyanazon ősi hatalomból származtak.⁵

Az említett megölési jog – élet és halál feletti jog (*ius vitae ac necis*) gyakorlása azonban mind a családgyermek (*filius familias*), mind a feleség esetén feltételekhez volt kötve. Egyrészt bizonyos okoknak fenn kellett állniuk, amelyek a halálos ítéletet indokolták, így míg a családgyermek esetén a források csupán jogszerű okról (*iusta causa*) beszélnek, addig a feleség esetén ezeket *expressis verbis* megtagadjuk: a házasságtörés és a borivás. Másrészt ezen okok fennállásának bizonyítására a családfőnek a házibíróság előtt eljárást kellett lefolytatnia (*iudicium domesticum*), ahol a bűnösség kérdése felől a bíróság tagjai, a rokonok és barátok testülete (*consilium necessariorum*) döntött.

Jelen írás a manusnak ezen aspektusát kívánja valamivel bővebben megvilágítani; ehhez előbb a *iudicium domesticum*ra vonatkozóan kívánunk néhány – általános – megállapítást tenni, majd a rendelkezésünkre álló forrásokat megvizsgálni, amelyek annak a hatalom alatti feleség cselekményeire történő alkalmazását érintik.

II.

A házibíraskodás jogintézményének megítélésében a romanisztika szakirodalmára korántsem egységes.

MOMMSEN elutasítja azon gondolatot, hogy a *iudicium domesticum* valóságos bíraskodás lett volna⁶; ezen véleményében arra hivatkozik, hogy maga a fogalom ellentmondás, minthogy a *iudicium domesticum* elnevezést a rómaiak soha nem használták terminus technicusként. Megjegyzendő, hogy noha ezen utóbbi megállapítás igaz, a házibíraskodás létének s jellegének megítélését tekintve nem bír perdöntő jelentőséggel, hiszen magának az intézménynek a struktúrája és működése mellett alapvetően másodlagos, hogy a rómaiak hogyan nevezték azt. Annak ellenére, hogy az intézmény megnevezésében a források nem egységesek, annak tevékenységét a *cognoscere* (vizsgálatot folytatni) és a *iudicare* (ítélkezni) kifejezésekkel határozzák meg, amelyek viszont már a római büntető eljárás terminológiájával is egybecsengenek.⁷ Mommsen szerint tehát a *iudicium domesticum* csupán házi fenyítő jog, *Hauszucht*, amit ugyanúgy nevezhetünk akár *disciplinának* vagy *coercitió*nak, így ezen intézmény nem más, mint egyfajta lelkiismereti bíróság, *Gewissensgericht*.⁸ Őt követte VOLTERRA azt állítván, hogy függetlenül attól, hogy a

hatalom alatti családtagra a *iudicium domesticum*ban milyen ítéletet mondanak ki, annak az állami jogszolgáltatás előtt is felelnie kell tettéért továbbá, hogy azon tény, hogy az egyes bűncselekmények elbírálására állami bíróságok léteztek, már önmagában kizárja a *iudicium domesticum*nak a létét, illetve törvénykező funkcióját.⁹ Hasonló gondolatól vezetve már Mommsen is hiányolta a *iudicium domesticum* által elbírálandó bűncselekmények körének pontos meghatározását¹⁰. KUNKEL szerint ezen gondolkodásmód egyáltalában nem volt jellemző a rómaiakra, hiszen az állami jogszolgáltatás rendjében is voltak hatásköri átfedések, s ezek azt bizonyítják, hogy a meghatározott bűncselekmények elbírálására rendelt törvényszékek hatásköre sohasem vált kizárolagossá. A házbíráskodás és az állami jogszolgáltatás között – amíg ezek egymás mellett léteztek – kölcsönös hatásköri konkurencia érvényesült¹¹. Hasonló helyzet állott fenn Rómában az állami büntetőbíróságok esetén is.¹²

Szögesen ellentétes véleményt képviselt GEIB, aki szerint a *paterfamilias* családjának hatalom alatti tagjai felett – minthogy ezekre kiterjedt a *ius vitae ac necis* – igenis megillette a büntetőbíráskodás joga¹³. Az ő nézetéhez csatlakozott BONFANTE, aki határozottan állította, hogy – mivel a családban a rómaiak az állam kicsinyített mását látták¹⁴ – a *paterfamilias* jogállását tekintve megfelelt az *imperiummal* rendelkező *magistratusnak*, s *iurisdictiójuk* között is párhuzamot lehet vonni.¹⁵

Köztes álláspontra helyezkedett KASER, aki noha nem tagad meg a *iudicium domesticumtól* olyan határozottan minden jelentőséget, mint Mommsen és Volterra, úgy véli, hogy a *iudicium domesticum* nem a jogi (*ius*), hanem az erkölcsi normák (*mores*) körébe tartozott¹⁶, s hogy annak igazi jelentősége abban állott, hogy a tényállást ily módon tanúk jelenlétében tisztázhassák.¹⁷ A bonfantei nézethez áll közelebb DÜLL, aki megkülönbözteti ugyan a *paterfamilias*

coercitiós (fenyítő) és *iurisdictiós* (jogszolgáltató) hatalmát, ám a *consilium* funkcióját nem határozza meg kellően világosan, sem pedig azt nem kívánja kimutatni, hogy mely esetekben volt kötelező *iudicium domesticum* tartása¹⁸ – úgy véli azonban, hogy a *paterfamilias* ítéletében nem kötötte szükségképpen a *consilium* véleménye.¹⁹

Kunkel a feleség és a gyermekek főbenjáró büntetését feltétlenül a *consilium*hoz köti, azon a véleményen van, hogy a *paterfamilias* nem függetleníthette magát a *consiliumot* alkotó rokonok és barátok ítéletétől a vádlott bűnösségét vagy ártatlanságát illetően.²⁰

A források alapján a *iudicium domesticumról* összefoglalóan a következőket mondhatjuk el:²¹

Seneca *Luciliushoz* írott levelében megemlíti, hogy a régiek a *dominusnak*, azaz a családfőnek megengedték, hogy házközösségében tisztségeket lásson el, és *iurisdictiót* gyakoroljon, tehát az otthont, illetve a házközösséget az állam kicsinyített másának vélték.²² A *dominus* büntetőhatalmát gyakorolván Suetonius szerint a *mos maiorumnak*²³, azaz a szokásjognak, amely Rómában teljes értékű jogforrás volt²⁴, Cicero szerint pedig a *consuetudónak*²⁵ (ami szintén szokásjogot jelent akárcsak a *mos maiorum*) megfelelő módon járt el. A *iudicium* bizonyos formáságok között általában a *paterfamilias* otthonában (*privati penates*²⁶), az atriumban zajlott le.

A feleség és a családgyermek főbenjáró büntetése esetén a *iudicium domesticum* megtartása nem csupán morális, hanem valódi jogi kötelességgként terhelte a *paterfamilias*at, ami a *manusnak* s a *patria potestasnak* kezdetől fogva fennálló korlátaira volt visszavezethető. A feleség által elkövetett súlyosabb cselekmények megbüntetéséhez szükséges *iudiciumba* a rokonok bevonása kötelező volt – amint ezt látni fogjuk. A családgyermek felett fennálló *ius vitae ac necis* gyakorlása sem volt az atya önkényére bízva. A XII táblás törvény csak a jogszerű ok (*iusta*

causa) fennállása esetén engedte meg a családgyermek halálra ítéletét. Ezen *iusta causa* meglétének bizonyításához pedig a *iudicium domesticum*ot alkotó *consilium necessariorum* elengedhetetlen volt.²⁷ Természetesen el lehetett tekintetni ezen eljárástól, ha a hatalom alatti személy beismerte a bűnét (*confessus*), vagy annak elkövetésén éppen rajtakapták (*manifestus*).²⁸

A *consilium necessariorum*ot értelemszerűen a rokonok és a barátok alkották, akiknek körét azonban feltehetően a *paterfamilias* határozta meg. A *consilium*ba meghívott és bevont személyek ítéletét azonban, amely a vádlott bűnösségére illetve ártatlanságára vonatkozott, el kellett fogadnia, ezekhez egyértelműen kötve volt.²⁹

A *consilium* tagjai a *iudicium*ban ítéltékzen általában szóban szavaztak, rangjuknak megfelelő sorrendben.³⁰ Elsősorban a bűnösség kérdésében kellett dönteniük, azonban a büntetés módjáról is nyilatkozhattak, így pl. kifejezetten tiltakozhattak – még a vádlott megállapított bűnössége esetén is – a halálos ítélet kiszabása ellen.³¹

III.

A férjnek azon jogáról illetve kötelességéről, hogy felesége főbenjáró vétkei, a házasságtörés és a borívás miatt a rokonokkal *iudicium domesticum*ot tartson, valamint azon lehetőségéről, hogy a csekélyebb súlyú vétkek esetén saját belátása szerint büntesse feleségét, *Dionysius Halicarnassensis* tudósít:

Dion. Hal. 2.25. Azaz: Ezen ügyekben a rokonok végeztek vizsgálatot a férjjel együtt: házasságtörés esetén, és ha rábizonyították egy nőre, hogy bort ivott; ugyanis Romulus megengedte, hogy mind a két esetet halállal büntessék.)

Ezen rendelkezést a királyi törvények (*leges regiae*) Romulustól származó normái közé sorolják. (LR. Rom.8.)³² Anélkül hogy a királyi törvények eredetiségének és datálásának sokat vitatott és igen összetett problematikájával itt bővebben kívánnánk foglalkozni,

megjegyzendőnek tartjuk a következőket: a *leges regiae* részint a történetírók (Livius, Dionysius Halicarnassensis, Plutarchos) által egyes királyok személyéhez kapcsolt, részint a *grammaticusok*nál (Festus, Servius) fennmaradt normák. Megítélésükben a szakirodalom korántsem egységes. Így például WIEACKER elismeri ugyan e szabályok létét, ám kétségesnek tartja korukat, jellegüket, valamint azt is, hogy régebbiek-e a XII táblás törvénynél.³³ SELB (Jörs-Kunkel) az általa „megfoghatónak” nevezett részt szakrális előírásokra vezeti vissza.³⁴ TONDO viszont már jóval pozitívabban viszonyul a királyi törvények hitelességének kérdéséhez.³⁵ A *leges regiae* mind a szakrális jog (*ius sacrum*), mind a közjog (*ius publicum*), mind pedig a magánjog (*ius privatum*) területéről tartalmaznak rendelkezéseket. A XII táblás törvény elsősorban a magánjogot kodifikálta, a közjogot éppen csak érintette, a szakrális jogot pedig jóformán érintetlenül hagyta – ami természetesen nem jelenti azt, hogy a magán- s még inkább a közjogi normák nem lettek volna a vallástól igen erősen áthatva. Pontosán azért, hogy a magánjogi normák túlsúlyban vannak, tűnik ki a XII táblás törvény az ún. első kodifikációk sorából (Hammurappi és Solon törvényei), hiszen azokban alapvetően a büntetőjog dominált.

ZLINSZKY szerint azon tény, hogy a *ius sacrum* és jórészt a *ius publicum* sem képezte a XII táblás törvény szabályozásának tárgyát, azt bizonyítja, hogy e területek joganyaga az V. század közepére kellően megszilárdult, s azokban kevésbé volt tapasztalható jogbizonytalanság. A XII táblás törvénynek tehát bizonyos előzményekre kellett visszatekintenie, s ezen előzmény kétség kívül a *leges regiae*³⁶ voltak. Valószínűsíthető azonban, hogy a *leges regiae* rendelkezései között korukat tekintve jelentékeny különbségek vannak, s azon hagyománynak, amely az egyes normákat az egyes

mondabeli királyoknak tulajdonítja, történeti hitele igen bizonytalan.³⁷

A dionysusi szöveghely a rokonoknak a férjjel közösen lefolytatandó vizsgálatáról szól. Az eljárásban tehát a férj és a rokonok (valamint barátok) vesznek részt, ezen utóbbiak alkotják a *consilium necessariorum*-ot. Az „edikadzon” kifejezést latinul a „*cognoscebant*”-tal adhatjuk vissza³⁸, ami a római büntető eljárás vizsgálatának terminus technicus³⁹; a szerző tehát tudatosan a római jogi terminológiát használja, ami alátámasztja a Senecánál (illius ius dicere permiserunt)⁴⁰ olvasottakat, s a Gellius által hagyományozott Cato-szövegben olvashatókat:

Gell. 11.23.4. *Verba Marci Catonis adscripti ex oratione quae inscribitur De dote, in qua id quoque scriptum est, in adulterio uxores deprehensas ius fuisse maritis necare: „Vir”, inquit, „cum divortium fecit, mulieri iudex pro censore est, imperium quod videtur habet. Si quid pervorse taetrequae factum est a muliere, multatur; si vinum bibit, si cum alieno viro probri quid fecit, condemnatur.”* 5. *De iure autem occidendi ita scriptum: „In adulterio uxorem tuam si prehensisses, sine iudicio impune necares; illa te, si tu adulterares sive tu adulterare, digito non auderet contingere, neque ius est.”*

(azaz: Leírtam Marcus Cato szavait a De dote című beszédéből, amelyben az is le volt írva, hogy a férjeknek joguk volt házasságtörésen ért feleségüket megölni: „A férj”, mondja Cato, „amikor elválk feleségétől, a nőnek a censor helyett bírója, s mintegy imperiummal bír felette. Ha a nő valami rút és szégyenteljes dolgot követett el, fenyítőleg bünteti; ha bort ivott, s ha egy másik férfivel vétkezett, elítélvén bünteti.” A megölési jogról pedig ezt írja: „Ha házasságtörésen érned feleségedet, eljárás nélkül, büntetlenül megölheted; ő azonban, ha te követnél el házasságtörést vagy paráznaságot, egy ujjal se merészelhetne hozzád nyúlni, s ezt a törvény sem engedi meg neki.”)

A részlet, amint látjuk, Cato De dote című beszédéből származik, amelyből sajnos csak ennyi maradt ránk, s amelyről semmifé-

le egyéb információnk nincsen. A férj jogaira történő utalás még nem ad támpontot az oratio céljáról és fajtájáról, – a sing. 2. személy alkalmazása nem feltétlenül jelenti azt, hogy a per valamely szereplőjéhez. A latin nyelvben a sing. 2. személy általános és személytelen használata éppúgy szokásos és éppoly gyakori⁴¹.

Cato itt igen élesen fogalmazza meg a férjnek felesége feletti hatalmát, azt a magistratusoknak a polgárok feletti hatalmához, fennhatóságához hasonlítja.

Tehát a válás alkalmával a férjnek joga van arra, hogy amennyiben felesége a házasság fennállása idején erkölcstelen magatartást tanúsított (*propter mores*) a hozományból, amit vissza kell adnia, bizonyos levonásokat eszközöljön⁴² – mintegy erkölcsbíráskodás, *regimen morum* (erkölcsbíráskodás) formájában. Így a nő számára a férj helyettesíti a *censort* (*vir iudex pro censore est*)⁴³, hiszen a feleség felett mintegy főhatalommal, *imperiummal* bír (*imperium quod videtur habet*). Ezen *imperium* természetesen a házasság idején áll fenn, és nem a váláskor lép életbe, mint a *censori regimen morum*, ami jelen esetben a censor helyett szintén a férjet illeti meg.⁴⁴ Miként a *magistratus* az őt megillető *imperiumból* kifolyólag két különböző módon gyakorolhatja büntetőhatalmát, úgy a férj is: a feleség csekélyebb jelentőségű vétkei esetén (*si quid pervorse taetrequae factum est a muliere*) önállóan büntethette (*multitat*) – ez megfelel a *magistratus coercitiós*, fenyítőjogának⁴⁵; a feleségnek egy másik férfivel folytatott kapcsolata esetén, illetve ha a nő bort ivott, a *magistratus* jogszolgáltatásának megfelelően a férj is *iurisdictiont* gyakorolt (*condemnat*).⁴⁶ A *multitare* és a *condemnare* tehát a *coercitió*nak és a *iurisdiction*nak terminus technikusai, s Cato mint a jogban jártas szerző tudatosan használja e két kifejezést egymás „ellentétéként”. A *multitare* alkalmazására a catói szöveg szerint a válás alkalmával, tehát a *manus* – itt férji *imperium* – megszűnésekor,

illetve ezután kerül sor, míg a *magistratus* hivatali ideje alatt, tehát amíg az *imperium* birtokában van, gyakorolhatja ezen fenyegetőjogát; ugyanakkor egyáltalában nem lehet kizárni, hogy Cato a *multitare* alatt a házasság fennállásának idején a férj által a feleségre mért fenytőbüntetéseket értette.⁴⁷

A feleség hűtlenség illetve borivás miatti elítélése (*condemnatio*) után a szerző határozottan kiemeli a házastársak egyenlőtlen jogállását, hiszen míg a férj házasságtörésen ért feleségét a *consilium necessariorum* – Dionysiusnál *syngeneis* – egybehívása és a *iudicium domesticum* lefolytatása nélkül is büntetlenül megölheti (*sine iudicio impune necares*), addig a feleség egy ujjal sem nyúlhat férjéhez, ha az házasságtörést követ el. Azon jogban, hogy a férj házasságtörésen ért feleségét büntetlenül megölhette, azon az állami büntetőjogban élő elv érvényesült, hogy a tetten ért bűnöst (*manifestus*) bírósági eljárás nélkül is meg lehetett büntetni⁴⁸, így pl. a XII táblás törvény nem büntette az éjjeli illetve a fegyverrel védekező tolvaj megölését⁴⁹, lévén az jogos önhatalom.

Világosan kitűnik tehát, hogy Cato igen élesen elkülöníti *multare* és a *condemnare* tartalmakat.⁵⁰ Megjegyzendő, hogy amennyiben a *magistratus* illetve a férj az ítéletet egyedül, csupán saját döntése alapján hozta volna, nem volna egyértelmű, hogy miben különbözik a *iurisdictio* gyakorlása a csekély súlyú vétkes esetén alkalmazott *coercitiótól*; így mind a köz-, mind a magán-büntetőjogban olyan eljárásra volt szükség, ahol nem a *magistratus* illetve a férj, hanem mások döntöttek a bűnösség kérdésében. A feleség bírái (a férjjel együtt) a *syngeneis*, *necessarii*, a rokonok, akik között bizonyára nem csupán a férj, hanem a feleség rokonai is helyet kaptak. Nagy valószínűséggel a funkciók így oszlottak meg: a rokonok döntöttek a bűnösség kérdésében, illetve tehettek javaslatot valamely büntetés mellett vagy ellen, a férj vezette az eljárást, hirdetett ítéletet, s ő is hajtotta azt végre.⁵¹

A házasságtörésen ért nő *iudicium* nélküli és büntetlen megölésének jogát Augustus Kr. e. 18-ban a *Lex Iulia de adulteriis coercendisszel* (házasságtörést büntető törvényével) megszüntette, minthogy a férji hatalmat ősi állapotából saját korának gyakorlatához kívánta alkalmazni.⁵²

Papinianusnak, a Hadrianus-kori jogtudósnak tették fel azon kérdést, hogy vajon gyilkosságért kell-e felelnie annak a férjnek, aki házasságtörésen ért feleségét megölte (Coll. 4.10.1. *Si maritus uxorem suam in adulterio deprehensam occidit, an in legem de sicariis incidat, quaero*). Erre a jogtudós azon feleletet adta, hogy a törvény – az említett *Lex Iulia de adulteriis coercendis*re utal – egyetlen pontjában sem engedi meg a férjnek, hogy megölje feleségét, tehát nem kétséges, hogy az így eljáró férj törvénybe ütközően cselekedett (*Respondit: nulla parte legis marito uxorem occidere conceditur: quare aperte contra legem fecisse eum non ambigitur*). Világosan kitűnik ezen jogesetből, hogy az augustusi szabályozás tartósnak bizonyult, s hogy az eljárás nélkül történő megölés (*sine consilio necare*) gyakorlata mindinkább elvétve fordult elő, ami a családfői hatalom gyengülésének igen fontos jele.

IV.

Az elmondottakat röviden összefoglalva: Catótól és Dionysius Halicarnassensistől származó forrásaink világosan bizonyítják, hogy a férj külön eljárás nélkül, büntetlenül megölhette feleségét, ha azt házasságtörésen érte, egyéb esetekben – ha a feleség a házasságtörés vagy a borivás bűnét követte el – jogi kötelezettsége volt a férnek az eljárást a *iudicium domesticum*ban a *consilium necessariorum* bevonásával lefolytatni, amely elsősorban a bűnösség kérdéséről volt hivatva szótöbbséggel dönteni. Augustus a *Lex Iulia de adulteriis coercendisszel* megszüntette a férjnek azon jogát, hogy házasságtörésen ért feleségét megölhesse, ha ezt mégis megtette, emberölés (*de sicariis*) miatt felelt.

Felhasznált irodalom

- [B] BONFANTE: *Corso di diritto romano*. I. Roma, 1925.
 [B] BRÓSZ R. – PÓLAY E.: *Római jog. Bp., 1974.*
 [D] DÜLL: *Iudicium domesticum, abdicatio und apoceryxis*. SZ. 63.
 [G] GEIB: *Geschichte des römischen Criminalprozesses*. Leipzig, 1842.
 [G] GIRARD: *Textes de droit romain*. Paris, 1923.
 [H] HEUMANN – E. SECKEL: *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. Leipzig, 1907.
 [J] JÖRS-KUNKEL-WENGER-HONSELL-MAYER-MALY-SELB: *Römisches Recht*. München, 1987.
 [K] KASER: *Dr. Inhalt der patria potestas*. SZ.58.
 [K] KASER: *Das römische Privatrecht (RP)*. I, München, 1971.
 [K] KUNKEL: *Das Konsilium im Hausgericht*. SZ. 83.
 [M] H. MENGE: *Repetitorium der lateinischen Syntax und Stilistik*. Darmstadt, 1995.
 [M] TH. MOMMSEN: *Römisches Strafrecht*. Leipzig, 1899.
 [N] NÓTÁRI T.: *De iure vitae necisque et exponendi*. Jogtudományi Közlöny, 1998. 11.
 [T] TONDO: *Introduzione alle „leges regiae“*. SDHI 37.
 [V] VOLTERRA: *Il preteso tribunale domestico in diritto romano. Rivista italiana per le scienze giuridiche II*. 1948.
 [W] WIEACKER: *Römische Rechtsgeschichte*. I. München, 1988.
 [Z] ZLINSZKY J.: *Állam és jog az ősi Rómában*. Bp., 1996.
- alakult is ki, mint az atyai hatalom, ehhez bővebben lásd: M. KASER: *Eigentum und Besitz im älteren römischen Recht*. Köln, 1965.
- ⁵ Kaser: Inhalt 63.
 - ⁶ Mommsen 16–26.
 - ⁷ Düll 56. és köv.
 - ⁸ Mommsen 17.
 - ⁹ Volterra 117.
 - ¹⁰ Mommsen 20.
 - ¹¹ Kunkel 222.
 - ¹² Nótári 424.
 - ¹³ Geib 82.
 - ¹⁴ Seneca Epistulae morales 47.14.
 - ¹⁵ Bonfante 98.
 - ¹⁶ Kaser: Inhalt 69.
 - ¹⁷ Kaser: RP.53.
 - ¹⁸ Düll 54.
 - ¹⁹ Düll 60.
 - ²⁰ Kunkel 246. és köv.
 - ²¹ Az egyes forrásokat és elemzésüket lásd Nótári 421–435.
 - ²² Seneca Epistulae morales 47.14. Maiores nostri dominum patrem familias appellaverunt, honores illis [sc. dominis] in domo gerere, ius dicere permiserunt et domum pusillam rem publicam esse iudicaverunt.
 - ²³ Suetonius Tiberius 35.
 - ²⁴ Brósz-Pólay 67.
 - ²⁵ Cicero Pro S. Roscio Amerino 15.44.
 - ²⁶ Seneca De clementia 1.15.3.
 - ²⁷ Gaius 4.80., Fragmentum Autuniense 86.
 - ²⁸ Kunkel 249.
 - ²⁹ Kunkel 250.
 - ³⁰ Seneca De clementia 1.15.2–6.
 - ³¹ Iosephus Flavius Antiquitates Iudaicae 6.356.
 - ³² Girard 6.
 - ³³ Wieacker 307.
 - ³⁴ Jörs 4.
 - ³⁵ Tondo 70.

Jegyzetek

- ¹ Institutiones (Iustiniani) 1.8.
- ² Kaser: Inhalt 62.
- ³ Mommsen 17.20.
- ⁴ A tulajdonjog mint olyan, jóval később

- ³⁶ Zlinszky 92. és köv.
- ³⁷ Legalább olyan fontossággal bír a királyokról szóló hagyomány, a szellem, mely ezt létrehozta, mint az egyes királyok létének történeti hitele, ehhez lásd: G. DUMÉZIL: Róma első négy királya. In: *Mítosz és eposz*. Fridli J. ford., Bp., 1986.
- ³⁸ Girard 6.
- ³⁹ Heumann-Seckel 76.
- ⁴⁰ Seneca Epistulae morales 47.14.
- ⁴¹ Menge, II.1.
- ⁴² Kunkel 234.
- ⁴³ A iudex ennek megfelelően a vir appositio predicativája.
- ⁴⁴ Kunkel 234.
- ⁴⁵ Heumann-Seckel 355.
- ⁴⁶ Heumann-Seckel 87.
- ⁴⁷ Kunkel 235²⁹⁻³⁰
- ⁴⁸ Sallustius De coniuratione Catilinae 52.36., Appianos 2.1.6.
- ⁴⁹ Collatio 7.3.3.
- ⁵⁰ Természetesen a szövegben az ellentét kifejezéséhez a megfelelő interpunkciót kell alkalmazni – amint ezt itt is tettük, egyébként a szöveg mind tartalmilag, mind stílusán csorbát szenved.
- ⁵¹ Kunkel 236.
- ⁵² Tacitus Annales 4.16.: Augustus quaedam ex horrida illa antiquitate ad praesentem usum flexisset.

VASÚTI KÉPESLAPOK (2.)

ÚTBAN A SZEMÉLYVONAT MÁTÉSZALKÁRA A VÉGTELEN NAGYKUNSAÉON, EGY VERŐFÉNYES VASÁRNPAL DÉLUTÁNON. A TIZENEGY KOCSIBÓL ÁLLÓ SZERELVÉNYT A V43, 1141 PÁLYASZÁMÚ, „BÖRTÖNÁRCSOS” SZILI VONTATJA FÉNYKÉPEZTE IFJ. KUBINSZKY MIHÁLY KISÚJSZÁLLÁSNÁL 1977. AUGUSZTUS 4-ÉN